

Makale Başvuru/Kabul Tarihleri:
Received/Accepted Dates:
15.05.2019/25.06.2019

Cilt 6, Sayı 12, Yıl 2019

Zayıf Hadisi Makbul Kılan Unsurlar

Dr. Fethullah YILMAZ

Hadis Anabilim Dalı

ORCID: 0000-0003-1268-8386

fethullah25@hotmail.com

Özet

Hadis ilminin en önemli meselelerinden biri kuşkusuz hadisin sahihini ve zayıfını birbirinden ayırmaktır. Hadis âlimleri bu konuda çok titiz çalışmalar yaparak önemli kriterler ortaya koymuş ve hadisleri sıhhat açısından sahih, hasen ve zayıf olmak üzere üçlü bir taksime tabi tutmuşlardır. Bunlardan sahih ve haseni amel noktasında makbul, zayıf hadisi ise merdud olarak değerlendirmiş ancak kendisiyle ihticac edilmeyen zayıf hadisin bazı durumlarda hasen-sahih seviyesine yükselerek makbul hadis olabileceğini belirtmişlerdir. İşte bu çalışmada, mütabi' veya şahid rivayetin bulunması, hadisin muhtevasıyla amel edilmesi ve başka bir hadis münekkidi tarafından tashih edilmesi gibi unsurlarla zayıf hadisin desteklenerek sıhhat açısından hasen-sahih derecesine nasıl yükseldiği gösterilmiş ve onu makbul kılan bu unsurlar örneklerle incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sahih, Hasen, Zayıf, Makbul, Şahid, Mütabi'.

Elements That Make Weak Hadith Acceptable

Abstract

Certainly, one of the most important issues in the science of Hadith is distinguishing the sound and weak hadith. In this subject scholars of hadith have done meticulous researches and set forth important criteria and classified ahadith into three categories as sound (sahih), good (hasan), weak (daif) with regard to authenticity. Among these, they have regarded hadith sahih and hasan as acceptable and daif as rejected with regard to acts, yet they have pointed out that daif hadith which is not evidenced (ihtijaj) in some cases can be elevated to the level of hasan-sahih and become acceptable hadith. In this study, how a daif hadith is elevated to the level of hasan-sahih through the support of elements such as existence of concordant reports (mutabi or shahid), implementation of the content of the hadith or revision of the hadith with another hadith critic and these elements which regards it acceptable are analyzed with examples.

Keywords: Hadith, Sound, Good, Weak, Acceptable, Shahid, Mutabi'.

GİRİŞ

Hadis ilminin amaçlarından biri hiç şüphesiz sahih ve sahih olmayan rivayetleri birbirinden ayırt ederek makbul ve merdud hadisleri tesbit etmektir. Bunun için hadis âlimleri, rivayetleri büyük bir hassasiyetle tenkide tabi tutmuşlar yaptıkları tetkikler neticesinde hadisleri sıhhat açısından sahih, hasen ve zayıf olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Kabul veya red yönünden sahih ve hasen hadisleri makbul; zayıf hadisleri ise merdud olarak değerlendirip makbul olanlarla amel edileceğini merdud olanlarla ise amel edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Bu genel değerlendirmeye birlikte zayıf hadis, kendisiyle amel edilmediği hâlde bazı unsurlarla desteklendiğinde delil olma yönüyle sahih veya hasen hadisler gibi olabilmektedir. Fakat kendisiyle ihticac edilmeyen zayıf hadisin makbul olması bazı şartlara bağlıdır. Bu konu 'zayıf hadisle amel edilme şartları' başlığı altında usûl-i fıkıh ve usûl-i hadis âlimleri tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.¹ Biz ise bu makalede, zayıf hadisin sıhhat

¹ Bkz. Süyûtî, Celâlüddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr, (ts). *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. **Ebû Kuteybe Nazar** Muhammed el-Fâryâbî, **Dâru Taybe**, Riyad, I: 351; Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay, (1994). *el-Ecvîbetü'l-fâdile li'l-esileti'l-aşerati'l-kâmile*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Beyrut: 36, 42, 52-53, 57-58; Kâsımî, Muhammed Celâlüddin, (1425/2004). *Kavâidü't-tahdis min fünuni mustalahi'l-hadis*, nşr. Abdulkadir el-Arnâvût, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-Risale, Beyrut: 168-169.

açısından hasen-sahih derecesine nasıl yükseldiğini ve onu makbul kılan unsurların neler olduğunu örneklerle incelemeye çalışacağız.

Bu meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle hadisçilerin sahih, hasen ve zayıf hadis terimleriyle neyi kastettiklerini iyi tesbit etmek gerekir. Zira sahih, hasen ve zayıf hadisin özellikleri bilinmeden zayıf hadisin hangi yönleriyle desteklenmesi gerektiğini anlamak mümkün değildir.

A. SAHİH, HASEN VE ZAYIF HADİS

Âlimler hadisleri sıhhat açısından sahih, hasen ve zayıf olmak üzere üç ayrı kategoride ele almışlardır. Bu şekildeki üçlü taksimin ilk defa ne zaman ve kim tarafından yapıldığı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte hadis usulcileri genellikle bu taksimin ilk kez Ali b. el-Medinî (ö. 234/848) tarafından hicri ikinci asrın ortalarına doğru yapıldığını belirtmişlerdir. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449) Ali b. el-Medinî'nin *Sünen* ve *İlel* adlı eserlerinde bu terimleri sıkça kullandığını söyleyerek bu taksimin ilk olarak ona ait olduğunu iddia etmiştir. (İbn Hacer, 1984, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, I: 426) Muasır hadis araştırmacılarından Nûruddîn İtr da bu konuda aynı kanaati paylaşmış; sahih, hasen ve zayıf şeklindeki üçlü taksimin, ilk defa Buhârî'nin hocası Ali b. el-Medinî ile ortaya çıktığını söylemiştir.² (Nûruddîn İtr, 1970: 25; Polat, 1997, *Hadis Araştırmaları -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*: 133) Bu üçlü taksimi, Ali b. el-Medinî'den talebesi İmam Buhârî (ö. 256/870) almış ve onun talebesi Tirmizî (ö. 279/892) ise eserlerinde sıkça kullanarak bu kullanımı yaygın hâle getirmiştir. (Nûruddîn İtr, 1970: 157)

Sahih hadis, adalet ve zabt şartlarını taşıyan ravilerin, muttasıl isnadla rivayet ettikleri, şazz ve illetli olmayan hadistir. (İbnü's-Salâh, 2008: 11-12; İbn Hacer, 1971, *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehl-i hadis - Nuhbetü'l-fiker Şerhi*: 33; Süyûtî, ts, I: 59; Subhi es-Salih, 1996: 119) Buna göre sahih hadisin metin ve isnadında temel olarak beş nitelik aranmaktadır.

1. Hadisi rivayet eden ravilerin müslüman, akıllı, güvenilir ve adalet sahibi olmaları. Yalan, fisk ve bid'at gibi mürüvete mani durumlarının olmamaları
2. Ravilerin duyduğu hadisleri eksiksiz bir şekilde ezberleyip nakledebilme yetenekleri
3. Hadisin şazz yani sika bir ravinin rivayetüne aykırı olmaması
4. Hadisin senedinin kesintisiz olması
5. Hadisin ancak ehlinin anlayabileceği gizli bir kusurunun bulunmaması.

Bu beş özelliği en üstün derecede kendisinde bulunduran hadise "sahih li-zatihî" denir. Ancak hadis bazı kusur sebebiyle bu özellikleri en üstün derecede taşıyamaz fakat tariklerinin veya isnadının çokluğu gibi mevcut kusuru giderecek bir hususiyete sahip olursa böyle hadise de "sahih li-ğayrihî" denir. (İbn Hacer, 1971, *Nuhbetü'l-fiker*: 33; İbn Hacer, 2000, *Nüzhetü'n-nazar*: 58; Kâsımî, 2004: 112-113) İster li-zatihî olsun isterse de li-ğayrihî olsun bütün sahih hadisler kendileriyle amel edilmesi zorunlu olan makbul hadislerdir.

Hasen hadis ise; adâlet şartını taşımakla birlikte, zabt yönünden sahih hadis ravilerinin derecesine ulaşamamış kimselerin muttasıl (kesintisiz) isnadla rivayet ettikleri, şâzz ve illetten uzak hadis olarak tarif edilmiştir.³ (İbn Hacer, 1971, *Nuhbetü'l-fiker*: 39) Bu tariften de anlaşıldığı üzere, hasen hadisin sahih hadisten tek farkı, ravisinin zabt açısından yani hadisi ezberleme ve nakletme yeteneğinin sahih

² Hadislerin üçlü taksiminin ilk kez Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Tirmizî (ö. 279/892), Hattâbî (ö. 388/998) tarafından yapıldığını söyleyen hadis usulcileri de vardır. Üçlü taksimin kim tarafından ve ne zaman kullanılmaya başlandığı konusundaki görüşler için bkz. Özdemir, Veysel, (2013/2). "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilâhının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 45: 69-71.

³ Daha önceleri hasen tabiri kelime anlamıyla kullanılırken ilk defa Ebû İsâ et-Tirmizî ile birlikte bu kelime bir hadis terimi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hasen hadisin tanımını ilk defa Tirmizî şu şekilde yapmıştır: "Hasen, isnadında kizb ile itham edilmiş biri bulunmamakla beraber şaz olmayan ve kendi gibi diğer kaynaklardan da rivayet edilen hadistir." Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, (1413/1992). *İlel (el-İlelü's-sağîr)*, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, V: 758.

hadisin ravisine göre düşük olmasıdır. Bunun dışında hasen hadis, sahih hadisin taşıdığı diğer bütün özelliklere sahiptir. Dolayısıyla hasen hadisi, zabt vasfındaki kusurundan dolayı sahih derecesine ulaşamayan hadis şeklinde tarif etmek de mümkündür. (Süyutî, ts, I: 89) Hasen hadis, sahih ile zayıf arasında yer almakla birlikte âlimler tarafından sahihe daha yakın kabul edilmiştir. (Koçyiğit, 1980: 125; Uğur, 1997, "Hasen", *DİA*, XVI: 374)

Hasen hadis de sahih hadiste olduğu gibi li-zâtihi ve li-ğayrihi şeklinde ikiye ayrılır. Sahih hadisteki şartları taşımakla birlikte ravisi zabt yönünden kusurlu olan ve bu kusuru giderip sahih li-ğayrihi mertebesine çıkaracak bir takviye unsur bulunmayan hadislere "hasen li-zâtihi" denir. (İbn Hacer, 1971, *Nuhbetü'l-fiker*: 39) Buna göre hasen li-zâtihi bir hadis için başka bir tarikten rivayet edilme şartı bulunmamaktadır. Zaten bu özelliğe sahip bir hadis, isnadları çoğaldığı takdirde sahih li-ğayrihi olur. Başlangıçta isnad yönünden (râvisi mestûr olduğu için) tevakkuf olunan bir hadiste, kabul tarafını tercih ettiren bir karine bulunursa bu hadise de "hasen li-ğayrihi" denir. (İbn Hacer, 1971, *Nuhbetü'l-fiker*: 39; İbn Hacer, 2000, *Nüzhetü'n-nazar*: 58) Hasen li-ğayrihi hadis, ravisinin mestur olması sebebiyle aslında zayıf bir hadistir. Zayıf olan bu hadis, başka zayıf isnadlarla rivayet edildiğinde birbirlerini takviye eder ve zayıflıktan kurtularak hasen mertebesine yükselir. (Sehâvî, 2003, I: 90-91) Hasen hadisler her ne kadar sıhhat açısından sahih hadislerden daha aşağı seviyede olsa da amel etme yönünden tıpkı sahih hadisler gibi makbul hadisler sınıfına girer.

Zayıf hadise gelince; hadis âlimleri, zayıf hadisi sahih ve hasen hadisin özelliklerini taşımayan hadis olarak tarif etmişlerdir. (İbnü's-Salâh, 2008: 41; Sehâvî, 2003, I: 126) Hadisin zayıf olması genellikle senedindeki ravilerin zaafından veya senetteki kopukluktan kaynaklanmakla birlikte onun zayıf olmasına sebep olan başka kusurlar da vardır. Hadisin zayıf olması farklı kusurlardan kaynaklandığı için zayıf hadisin birçok çeşidi bulunmaktadır. Hadis usulcülerini, hadisin sahih veya hasen olma şartlarından birine veya birkaçına sahip olmamasını dikkate alarak zayıf hadisi alt gruplara ayırmış ve bunların her biri için farklı bir terim kullanmışlardır. (Özafşar, M. E., - Demir, M., 2012, "Zayıf", *DİA*, XLIV: 158) Meselâ Hattâbî zayıf hadisleri mevzu', maktûb ve meçhul terimleriyle üç kısımda incelerken (Hattâbî, 1991, I: 6) İbnü's-Salâh mevzu', mürsel, münkatî', mu'dal, maktûb, muztarib, şâz ve muallel olmak üzere zayıf hadisin sekiz farklı çeşidinden bahsetmiştir.⁴ (İbnü's-Salâh, 2008: 42) Yalancı bir raviden nakledilen hadis mevzu'; senedinde ittisalın bulunmadığı hadisler mürsel, münkatî' ve mu'dal; sened veya metinlerde kelimelerin yerlerinin karıştırılarak nakledildiği hadis maktûb; birbirlerine muhalif olarak nakledilip de aralarında tercih imkânının bulunmadığı hadis muztarib; güvenilir bir ravinin başkalarının rivayetine aykırı olarak rivayet ettiği hadis şâz; dış görünüşü itibarıyla sahih olmakla birlikte aslında gizli bir illete sahip olan hadise ise muallel adı verilmiştir. Sahih ve hasen hadiste bulunan özelliklerden bir veya birkaçının bulunmaması sebebiyle çeşitli kısımlara ayrılan zayıf hadisler, görüldüğü gibi mevzu' ve hasen hadisler arasında yer almaktadır. Hadisler farklı sebeplerden dolayı zayıf hükmünü aldığı için bunlardaki zayıflık derecesi aynı olmaz. Bir kısmında zayıflık fazla olduğu için mevzu' hadise yaklaşırken, bir kısmında ise zayıflık az olduğu için hasen hadis seviyesine çıkabilmektedir.⁵ Ancak burada şunu da göz ardı etmemek gerekir ki sahih, hasen ve zayıf şeklinde üçlü sınıflandırmadan önce hadisler ilk iki asırda yalnızca sahih ve zayıf olmak üzere iki kısımda ele alınmışlardır. Hâl böyle olunca ilk iki asırda hadisçilerin zayıf olarak isimlendirdikleri hadislerin içinde hasen hadislerin de bulunduğu gerçeği bilinmeli ve hadisin sıhhatiyle ilgili değerlendirmeler bu gerçek göz önünde bulundurularak yapılmalıdır.

Diğer taraftan sıhhat değerlendirmesi büyük ölçüde seneddeki ravilerin durumuna göre belirlendiği için hadislerin sahih, hasen ve zayıf olarak tesbiti âlimlere göre değişebilmekte yani bir âlimin sahih dediği hadise başka bir âlim, hasen veya zayıf hükmü verebilmektedir. Bu konuda farklı hükümlerin

⁴ İbn Hibbân (ö. 354/965) kırk dokuz zayıf hadis çeşidinden bahsederken, İrâkî (ö. 806/1403) kırk iki, Şerefüddin el-Münâvî (ö. 871/1467) ise yüz yirmi dokuz zayıf hadisten söz etmektedir. Süyutî, ts, I: 196.

⁵ Zayıf hadisin farklı dereceleri için bkz. Sehâvî, 2003, I: 126-131; Uzeym, Abdulaziz Abdurrahman, (1405/1985). *Tahkîku'l-kavl bi'l-amel bi'l-hadîsi'd-da'îf*, Medine İslam Üniversitesi Yayınları, Medine: 22.

ortaya çıkması genellikle hadis münekkitlerinin ravilerle ilgili değerlendirmelerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum ise hadiste sıhhat tesbitinin içtihadî olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bir hadis, taşıdığı vasıflar sebebiyle zâhiren sahih olsa da, gerçekte sahih olmayabilir. Kezâ, zâhiren zayıf kabul edilen bir hadis de, gerçekte sahih olabilir. (Hatiboğlu, 1997, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. X, sy. 1-4: 2) Buna göre bir hadis hakkında zayıf hükmü verilmesi, o hadisin Hz. Peygamber’e ait olmadığı manasına gelmez. Hadiste aranan sıhhat şartlarından bir kısmının eksik olması sebebiyle, hadisin Hz. Peygamber’e ait olma ihtimalinin zayıf olduğu anlamına gelir. Hâl böyle olunca âlimler, bazı hadisler hakkında “zayıf” hükmü verildiğinde hemen bunları bir çırpıda reddetmemiş bu tür hadislerden de istifade etmeye çalışmışlardır.

Hadisçiler bir taraftan zayıf hadisleri özellikle fezâil konularında itibar maksadıyla eserlerine alırken bir taraftan da zayıf hadislerle ilgili birçok değerli çalışma ortaya koymuşlardır. Yaptığımız araştırmaya göre bu bağlamda zayıf hadisin çeşitleri, zayıf hadis rivayeti, zayıf hadislerle amel edilmesi ve zayıf hadisin hükmü gibi konularda birçok kitap ve makale kaleme alınmıştır. Ancak burada bir makale boyutuyla değerlendirmeye çalışacağımız “zayıf hadisleri makbul kılan unsurlar” konusu müstakil olarak ele alınmamıştır. Bu itibarla zayıf hadis açısından önemli gördüğümüz bu konuyu aşağıda bir makale çerçevesinde örneklerle inceleyip üzerinde bazı değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

B. ZAYIF HADİSİ MAKBUL KILAN UNSURLAR

Hadis usulüne göre, hüküm açısından merdud olan zayıf hadis, bazı unsurlarla desteklendiği takdirde kendisiyle amel edilen makbul hadis olabilir. Zayıf hadisi destekleyip onu makbul kılan başlıca unsurlar; mutâbi veya şâhid rivayetlerin bulunması, ümmetin muhtevasıyla amel etmesi ve hadisin başka bir muhaddis tarafından tashih edilmesidir.

1. Mütâbi’ veya Şâhid Rivayetlerin Bulunması

Bir hadis senedi itibariyle zayıf olurken aynı hadis başka bir senedle sahih olabilir. Bunun için hadisçiler senedi zayıf bir hadis gördüklerinde “Bu hadis bu isnadla zayıftır” diyerek hadisin sahih isnadlı başka tariklerinin de olabileceğine dikkat çekmişlerdir. Dolayısıyla senedi zayıf bir hadis karşılığında hemen hadisin metninin de zayıf olduğuna hükmetmek doğru olmadığı gibi araştırma yapmadan böyle bir hadisle tek başına ihticac etmek de kabul edilemez.

Zayıf hadis tek başına delil olarak kabul edilmediğinden hadisçiler, zayıf hadisin başka tariklerden gelen bir rivayetinin bulunup bulunmadığını tesbit etmek amacıyla camî, sünen, müsned, mu’cem ve cüz gibi birçok hadis kaynağına müracaat edip aynı konuyla ilgili hadisleri bir araya getirerek bir araştırma yapmışlardır. Hadisin aynısının veya benzerinin başka yollardan rivayet edilip edilmediğini ortaya çıkarmak için yapılan bu araştırmaya “i’tibar”;⁶ (Aydın, 2006: 158) bu araştırma sonucunda zayıf hadisi destekleyen bir veya birden çok rivayetinin bulunmasına ise “mütâbaat” adı verilmiştir. Başka tarikten gelen bu hadisler ise “mütâbi’ (tâbi’)” veya “şâhid” denilmiştir. Mütâbi’ ve şâhid terimlerinin aynı manaya geldiğini ve birbirlerinin yerine kullanıldığını ifade eden muhaddisler olduğu gibi bu kavramlar arasında fark bulunduğunu söyleyenler de vardır. (Polat, 2010, “Şâhid”, *DİA*, XXXVIII: 273) Nitekim muhaddislerin çoğunluğuna göre zayıf hadisi destekleyen rivayet, lafız ve mana olarak aynı ise mütâbi’, yalnız anlam açısından aynı ise buna da şâhid denmiştir.⁷ Mütâbi’ ve şâhid arasındaki bu ayrımı göz önünde bulundurarak mütâbie “şâhid bi’l-lafz”, diğerine ise “şâhid bi’l-mânâ” diyenler de olmuştur. (Polat, 2010, “Şâhid”, *DİA*, XXXVIII: 273) Ayrıca zayıf hadisi destekleyip

⁶ Ayrıca bkz. Ahmet Naim, Babanzâde, (1957). *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Tercemesi (Mukaddime)*, DİB Yayınları, Ankara I: 117; Polat, 2001, “i’tibar”, *DİA*, XXIII: 455. Daha çok tek başına delil olmayan zayıf rivayeti takviye etmek amacıyla yapılan bu araştırmaya “sebr” adı da verilir. (Süyûtî, ts, I: 282) İ’tibar araştırması zayıf olan hadisi hasen mertebesine yükseltmek için yapıldığı gibi hasen hadisi sahih derecesine çıkartmak için de yapılır.

⁷ Mütâbi’ ve şâhid kavramları ile ilgili farklı tanımlar da yapılmıştır. “Her iki rivayet aynı sahâbîden geliyorsa buna mütâbi’, farklı sahâbîlerden geliyorsa şâhid denir.” Bkz. Ahmet Naim, 1957, I: 117. Farklı tanımlar için bkz. Polat, 2010, “Mütâbaat”, *DİA*, XXXII: 181.

onu hasen derecesine yükselten rivayet için yaygın olmamakla birlikte “âdid” ifadesi de kullanılmıştır. (Kâsımî, 2004: 113; Uğur, 1992: 6) Aynı manayı ifade eden bu terimin ise daha çok zabt kusurunu gideren rivayetler için kullanıldığı belirtilmiştir. (Karagözoğlu, 2014: 246) Aralarında bazı nüans farkları olmakla birlikte neticede bütün bu terimler, zayıf hadislerin manasını takviye eden rivayetler için kullanılmıştır.

Zayıf hadisin başka bir isnadla rivayet edilip edilmediğinin araştırılması sonucu aynı veya benzer lafızlı rivayetin başka ravi ya da raviler tarafından nakledildiğinin ortaya çıkması halinde zayıf hadis, sıhhat yönünden desteklenerek kuvvet kazanır. (İbn Hacer, 2000, *Nüzhetü'n-nazar*: 129-130; Sehâvî, 2003, I: 97) Hadis sıhhat açısından zayıf iken başka muteber tariklerle de desteklendiği için hasen-li ğayrihi seviyesine yükselir. Hüküm açısından merdud iken aldığı destek ile kendisiyle amel edilen makbul hadis hâline gelir.

Mesela; İmam Şâfiî (ö. 204/820), Mâlik > Abdullah b. Dînâr > İbn Ömer isnadı ile “Ay yirmi dokuz gündür. Hilâli görmedikçe oruç tutmayınız, yine hilâli görmedikçe bayram etmeyiniz. Eğer ufkunuz bulutlanmış olursa sayıyı otuza tamamlayınız” (Şâfiî, 1990, *el-Ümm*, II: 103) meâlinde bir hadis nakletmiştir. Bu hadisin senedinde İmam Şâfiî İmam Mâlik'ten rivayetinde tek kaldığı için isnadı zayıf kabul edilmiştir. Ancak yapılan itibar araştırması sonucunda, aynı hadisi Buhârî'nin Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî > Mâlik > Abdullah b. Dînâr > İbn Ömer rivayetiyle aynı lafızlarla naklettiği görülmüştür. (Buhârî, Savm, 11) Bu tesbit, hadisi İmam Mâlik'ten sadece Şâfiî'nin değil Abdullah b. Mesleme'nin de rivayet ettiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır ki bu durum hadisi, ferd-garib hadis olmaktan çıkarıp hasen li-ğayrihi seviyesine yükseltmiş ve zayıf merdud bir hadis iken mütabi' bir rivayetle hasen makbul bir hadis olmuştur. Ayrıca bu hadis Buhârî'de Âdem > Şu'be > Muhammed b. Ziyâd > Ebû Hüreyre isnadıyla “Hilâli gördüğünüzde oruç tutunuz ve hilâli görünce bayram yapınız. Eğer üzerinize hilâl gizlenir ise, (ayın günlerini) otuza tamamlayın” (Buhârî, Savm, 11) şeklinde nakledilmiştir. Farklı bir seneden benzer lafızlarla nakledilen bu hadis ise İmam Şâfiî'den nakledilen ferd hadisi destekleyen şâhid rivayet olarak kabul edilmiştir. Bu durumda zayıf hadisi destekleyen ister lafzı aynı olan mütabiler, isterse de lafzı farklı olmakla birlikte manası aynı olan şâhidler olsun, bu rivayetler zayıflığı giderici bir rol oynamakta ve neticede zayıf senedle nakledilen hadisler, bunların desteğiyle zayıflıktan kurtularak hasen li-ğayrihi derecesine yükselmektedir.⁸

İmam Tirmizî'nin *Sünen*'inde bu konunun çokça örneği bulunmaktadır. Nitekim Tirmizî, eserine aldığı bazı zayıf hadislerin sonunda başka tariklerden de rivayet edildiğine işaret ederek bu tür hadislerin hasen olduğuna hükmetmiştir. Muhammed b. Beşşâr > Yahya b. Saîd > Abdurrahman b. Mehdî > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Asım b. Abdillâh > Abdullah b. Âmir b. Rabîa > Babası isnadıyla nakledilen bir hadise göre, Fezâreoğullarından bir kadın bir çift ayakkabı karşılığında birisiyle evlenmek istedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona “*Mehir olarak bir çift ayakkabı karşılığında evlenmeye razı mısın?*” diye sordu. Kadının “evet” cevabını vermesi üzerine Resûlullah evlenmesine izin verdi. (Tirmizî, Nikâh, 22) Tirmizî bu hadisin ravilerinden Asım b. Abdillâh'ın hafızasının kötü olması sebebiyle zabt açısından zayıf olduğunu söylemiş sonra da aynı konuyu destekleyen Hz. Ömer, Ebû Hüreyre, Sehl b. Sa'd, Ebû Saîd, Enes, Âişe, Câbir ve Ebû Hadred el-Eslemî'den nakledilen başka hadislerle işaret ederek isnadı zayıf olan bu hadis hakkında hasen hükmü vermiştir.⁹

⁸ Bir hadisinin mütabi' ve şahitlerinin tesbit edildiği bir çalışma için bkz. Akyüz, Hüseyin, (2013/2). “Âlimler, Peygamberlerin Vârisleridir” İbaresinin Yer Aldığı Bir Hadisin Mutâbaat ve Şevâhid Açısından Değerlendirilmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, sy. 28: 93-123.

⁹ İlgili diğer rivayetler için bkz. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvini, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Halil Me'mun Şiha, Dâru'l-Marife, Beyrut 1416/1996, Nikâh, 17; İbn Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü Kurtuba, Kahire ts, III: 445, IV: 298; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî, (1404/1984). *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimaşk, XIII: 152; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, (1424/2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, VII: 223; Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd, (ts). *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, Dâru'l-Marife, Beyrut, I: 156.

Zayıf hadisin mütabi' veya şâhid rivayetlerle desteklendiğinde hasen mertebesine yükselmesi hadisçiler tarafından kabul edilen genel bir kural olmasına rağmen bu prensip bütün zayıf hadisler için geçerli olmaz. Yani tarihinin çoğalmasıyla her türlü zayıf hadis hasen li-ğayrihi seviyesine yükselmez. Mesela ravisi yalancılık ve fıkla itham edildiği için zayıf olan veya sika ravilerin rivayetine aykırı nakledilen şâzz hadis yani zayıflığı şiddetli olan bir hadis başka tariklerle desteklenmiş olsa bile hasen derecesine çıkamaz.¹⁰ (İbnü's-Salah, 2008: 34; Süyûti, 1996, I: 194) Dolayısıyla başka bir tarikin desteklemesiyle hasen düzeyine çıkan hadis ancak ravinin hâfızasındaki bir kusurdan dolayı zayıf olan veya mürsel, müdelles ya da senedinde meçhul bir ravi bulunduğu için zayıf olan hadistir. (İbn Hacer, 1984, *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*, I: 387)

Mesela Tirmizî'nin naklettiği şu örnekte kusurlu olduğu halde yalanla itham edilmemiş bir ravinin hadisinin desteklenerek hasen seviyesine çıktığı görülmektedir: Ali b. Müshir > Ubeyde b. Muattib > İbrahim > Esved > Aişe isnadıyla Hz. Aişe'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "*Resûlullah (s.a.s) zamanında hayız görür ve temizlenirdik bize orucu kaza etmemizi emreder, namazı kaza etmemizi emretmezdi.*"¹¹ (Tirmizî, Savm, 68) Bu hadisin senedinde geçen Ubeyde b. Muattib ed-Dabbî el-Kûfi adlı ravinin zayıf olduğu konusunda âlimlerin ittifakı olmasına rağmen yalanla itham edilmemiştir. (İbn Hibbân, 2000, *Kitâbü'l-mecruhin*, II: 173; İbn Hacer, 1986, *Takrîbu't-Tehzîb*: 379) Bu hadis zayıf olmasına rağmen "hayızlı kadının tutamadığı oruçları kaza etmesi, kılamadığı namazları ise kaza etmemesi gerektiğini" bildiren söz konusu hadisin manasını destekleyen başka sahih hadisler de olduğu için Tirmizî bu hadise hasen hükmü vermiştir. Nitekim bu manayı tazammun eden hadislerin biri de Müslim'de Ebu'r-Rabî' ez-Zehrânî > Hammâd > Eyyub > Ebû Kılâbe > Muâze isnadıyla şöyle rivayet edilmiştir: Bir kadın Âişe'ye "Bizden birimiz hayız günlerindeki namazını kaza edecek mi?" diye sorduğunda Âişe "Sen Haruriye misin? Muhakkak bizden her birimiz Resûlullah (s.a.s) zamanında hayız görür; sonra hiçbir kaza ile sorumlu olmazdık" (Müslim, Hayz, 67) demiştir.

Her zayıf hadis takviye edilemeyeceği gibi her hadis de mütabi' veya şâhid olarak getirilemez. Zayıf hadisi takviye edecek olan mütabi' ve şâhid hadisin belirli bir takım şartlar taşıması gerekir. Zayıf hadisin zayıflıktan kurtulabilmesi için onu destekleyen mütabi' veya şâhid rivayetler, kuvvet bakımından desteklenen hadisle ya aynı seviyede veya ondan daha üstün olmalıdır. (Polat, 1997: 111) Bununla birlikte zayıf hadisi takviye eden mütabi' veya şâhid konumundaki rivayetin sahih veya hasen olma zorunluluğu yoktur. Dolayısıyla bazı zayıf rivayetler de mütabi' veya şâhid olarak değerlendirilebilir. (Şahyar, 2011: 89-90) Ancak kendisinde şiddetli zayıflık bulunan hadislerle, zayıflığı daha az olan hadisler takviye edilemez.

Mesela Ali b. Hasan el-Kûfi > Ebû Yahya İsmail b. İbrahim et-Teymî > Yezîd b. Ebî Ziyâd > Abdurrahman b. Ebi Leylâ > Berâ b. Âzib > Resûlullah (s.a.s) isnadıyla Tirmizî'nin *Sünen*'inde şöyle bir hadis nakledilmiştir: "*Cuma günü Müslümanın gusül abdesti alması hakkıdır. Evinden koku sürünerek çıkması da güzeldir, koku bulamayanların ise sadece su ile yıkanıp temizlenmeleri yeterlidir.*" (Tirmizî, Salât, 381; Ebû Dâvûd, Salât, 212) Hadisi tahriç eden Tirmizî bu hadisten hemen sonra bu rivayetin bir benzerinin (mütabi') Ahmed b. Men' > Hüseyim > Yezîd b. Ebî Ziyâd > Abdurrahman b. Ebi Leylâ > el-Berâ b. Âzib isnadıyla da rivayet edildiğini belirtmiştir. Ayrıca Tirmizî mütabi olarak işaret ettiği Hüseyim rivayetinin, İsmail b. İbrahim et-Teymî'nin rivayetinden daha güzel olduğunu zira İsmail b. İbrahim et-Teymî'nin hadiste zayıf olduğunu söylemiştir. (İbn Hacer, 1986, *Takrîbu't-Tehzîb*: 106) Ancak Tirmizî'nin mütabi' bir hadis olarak zikrettiği hadisteki Hüseyim (ö. 183/799) (İbn Beşîr b. el-

¹⁰ Ayrıca bkz. Bkz. Kâsimî, 2004: 154; Tahânevî, Zafer Ahmed el-Osmanî, (1392/1972). *Kavâid fi ulûmi'l-hadis*, Dâru Kalem, Beyrut: 78-83; Şâkir, Ahmed Muhammed, (ts), *el-Bâisu'l-hâsîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadis*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 38. Mahmûd Tahhân, (2010). *Teysîru mustalahi'l-hadis - Yeni Hadis Usûlü*, trc. Cemal Ağırman, Rağbet Yayınları, İstanbul: 68; Nitekim İbnü's-Salâh *Ulûmü'l-hadis*'de "Zayıf bir hadisin muhtelif vecihlerle rivayet edilmiş olması ondaki her bir za'fin izâlesi için kâfi değildir. Zira hadislerdeki zayıflık dereceleri aynı değildir" demek suretiyle bu hakikati ifade eder. İbnü's-Salâh, 2008: 34.

¹¹ Bu konudaki hadislerin değerlendirilmesi için bkz. Ulu, Arif, (2012). "Âdet Halindeki Kadının Orucuyla İlgili Hadislerin Tenkid ve Tahlili", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 38: 1-50, Erzurum.

Kâsım b. Dînar es-Sülemî) sika bir ravi olmakla birlikte çokça tedlis yaptığı irsâl-i hafî ile rivayette bulunduğu belirtilmiştir. (Zehebî, 1992, *el-Kâşif*, II: 338; İbn Hacer, 1986, *Takrîbu't-Tehzîb*: 574) Dolayısıyla Tirmizî, zayıf bir hadisi desteklemek maksadıyla yine zayıf bir rivayeti zikretmiş ama sadece mütabi olan bu rivayetle yetinmemiş bu konuda hadisin metnini destekleyen Ebû Saîd¹² ve başka sahabîler tarafından nakledilen şevâhid bazı rivayetlere de işaret ederek bu hadise hasen hükmü vermiştir.

Netice itibariyle ravisi ehl-i sıdk ve diyanet olmakla birlikte, hıfzındaki bir zaaftan dolayı zayıf kabul edilen hadis, başka bir tarikle desteklendiği takdirde sıhhat yönünden kuvvetlenmekte ve hasen liğayrihi derecesine çıkmaktadır. Fakat yalan söylemek ve çok yanılmak gibi sebeplerle metrûk olan ravilerin naklettikleri ileri derecedeki zayıf hadisler ise başka tariklerle takviye edilse bile hasen mertebesine yükselmezler.

Hadisçilerin kabul ettiği genel görüş bu olmasına rağmen zayıf hadisin hiçbir şekilde hasen derecesine çıkamayacağını ileri süren ve zayıf tariklerin bir araya gelmesinin zayıflığın derecesini arttırmaktan başka bir anlam ifade etmeyeceğini iddia eden İbn Hazm gibi âlimler de olmuş ancak bu görüş şâz kabul edilmiştir. (Zerkeşî, 1998, I: 322)

2. Muhtevasıyla Amel Edilmesi

Zayıf hadisi destekleyen unsurlardan biri de hadisin muhtevasıyla amel edile gelmiş olmasıdır. Bu durum 'hadisin ümmetin tatbikatına uygun olması' şeklinde de ifade edilebilir. Ümmetin tatbikatıyla kastedilen, hiç şüphesiz öncelikle İslam'ın ilk nesilleri olan sahabe ve tâbiin nesline ait olan uygulamalardır. Hz. Peygamber'in sünnetini göstermesi bakımından öncelikli olduğu ifade edilen bu uygulamalar, kaynak değeri açısından önemli bir yere sahiptir. Nitekim İmam Mâlik (ö. 179/795) özellikle Medine ahalisinin uygulamasını fikhî bir doktrin hâline getirmiş ve hüküm kaynaklarından biri olarak kabul etmiştir. Buna göre amel-i ehli Medine ismi verilen bu prensip, Mâlikî mezhebinin metodolojisinde önemli bir yere sahip olmuş, bazen sahih rivayetlere bile tercih edilmiştir.¹³ (Şa'ban, 1996: 92) Hanefiler de nebevî sünneti yansıması nedeniyle özellikle sahâbenin uygulamasına ayrı bir önem vermişlerdir. (Debûsî, 1990: 113) Ebû Hanife'nin talebesi olan İmam Ebû Yusuf (ö. 182/798) selefın tatbikatının ümmeti bağlayıcı bir delil teşkil ettiğini ancak bu uygulamaların mutlaka sağlam ve güvenilir isnadlarla kayıt altına alınmış olmasını şart koşmuştur. (Özşenel, 2011: 34-44) Bu yüzden Ebû Yusuf, kaynağını belirtmeksizin birçok meselede "Sahabenin tatbikatı veya Medinelilerin uygulaması bu yöndedir" deyip amel-i ehli Medine'ye müracaat eden İmam Mâlik ve Evzâ'î'yi (ö. 157/774) eleştirmiştir. (Ebû Yusuf, ts: 21, 46, 77, 103)

Sünnet-i mâziye olarak da ifade edebileceğimiz selef-i salihînin devam eden uygulamalarına, İslam'ın ilk asrında, rivayete nazaran daha fazla önem verilmiştir. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) minberde "Allah'a andolsun ki amelin hilâfına bir hadis rivayet eden kimseyi sıkıştırırım" demesi, Peygamber'in sahabîsi Ebu'd-Derdâ'nın (ö. 32/653) kendi görüşün hilâfına bir hadis işittiklerini söyleyenlere "Ben de aynı şeyi duydum fakat Medine ameli bunun aksi yöndedir" diye cevap vermesi ve Mâlik b. Enes'in hocası Rebîatü'r-re'y'in (ö. 136/753) "Bin kişinin bin kişiden nakli, bence bir kişinin bir kişiden nakline göre daha iyidir" demesi sahabe ve tabiîn döneminde rivayete nisbetle ümmetin tatbikatına öncelik verildiğini gösteren bazı açık örneklerdir. (Dönmez, 2007, "Amel-i ehli Medine", *DİA*, III: 21) Hâl böyle olunca özellikle ilk dönem fıkıhçıları, ümmetin tatbikatını birinci dereceden hüküm kaynakları arasında değerlendirmiş ve bu uygulamaların zikredildiği rivayetleri diğer nakillerden daha sahih olarak görmüşlerdir. Şüphesiz bu şekilde amel edile gelen rivayetlerin fıkıhçıların nezdinde daha sağlam

¹² Ebû Saîd Resulullah'ın "Her baliğ olan kimseye cuma günü yıkanma imkânı bulursa misvaklanması ve güzel koku sürünmesi vâcibdir" buyurduğuna şehâdet ederim demıştır. Buhârî, Cuma, 3.

¹³ Mesela Medine halkının tatbikatına muvafık olmadığından dolayı namazın sonunda sağa-sola selam verilmesini bildiren hadislerle (Ebû Dâvûd, Salât, 191; Tirmizî, Salât, 109; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 28) amel etmemişlerdir. Fıkıh imamlarının, ümmetin tatbikatını hadislerle takdim etmelerinin bazı örnekleri için bkz. Şahyar, 2011: 49-52.

ve güvenilir görülmesinde o dönemde sahih hadisin tanımında, isnadla ilgili özelliklerin ön plana çıkmaması etkili olmuştur.

İlk dönem muhaddislerine gelince; onlar açısından da sahabe ve tabiîn uygulamaları önemli bir yere sahiptir. Nitekim sahabenin söz, fiil ve takrirleri olan mevkûf ile aynı şekilde tabiinin söz, fiil ve takrirleri olan maktu' rivayetlerin ilk telif edilen hadis külliyyatında hiç azımsanamayacak ölçüde yer alması bunu açıkça göstermektedir.¹⁴ Hadisçiler, sahabe ve tabiinin söz ve uygulamalarına eserlerinde yer vermek suretiyle bir manada selefin söz ve uygulamalarının da sünnetin bir parçası olduğunu göstermişlerdir. Hadisçiler bu rivayetleri eserlerine, merfu rivayetlerin bulunmadığı konularla ilgili olarak aldıkları gibi çoğu zaman da zayıf kabul edilen bazı merfu rivayetleri takviye etmek amacıyla kullanmışlardır.

Sadece sahabe ve tabiîn değil, daha sonraki âlimlerin ittifak etmesi ve rivayetin muhtevasıyla amel etmesi de zayıf hadisi destekleyen bir unsur olarak kabul edilmiştir. Âlimlerin kabul edip hadisin içeriğiyle amel etme hususunda ittifakına delalet eden bu durum usulde genellikle "telakkî bi'l-kabûl" terimiyle isimlendirilmiştir.¹⁵ Gerek sahabe ve tabiîn'in tatbikatına uygun bir rivayet olsun gerekse de âlimlerin üzerinde icma ettikleri bir hadis olsun bu tür nakiller sened itibarıyla zayıf olsa bile makbul olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İbn Abdilberr (ö. 463/1071) âlimlerin hadisin yaygın ve insanlar arasında meşhur olmasını isnaddan daha kuvvetli bir delil olarak gördüklerini nakletmiştir. (İbn Abdilberr, 1991, XXIV: 290) Hadis ilminde önemli bir yere sahip olan İbn Hacer de, bir hadisin içeriğiyle amel edilmesi ile bu hadisin kabulünde âlimlerin ittifakını, o hadisin kabulüne delil olacağını belirtmiş ve "Varise vasiyet yoktur" ve "Tadı, kokusu ve rengi değişen su" hadislerinin ehl-i hadis tarafından sahih görülmemesine rağmen âlimlerin bu rivayetlerinin manasıyla amel etmeleri sebebiyle makbul olacağını ifade etmiştir. (İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, I: 78, 494-495; Leknevî, 1994: 231) Yine İbn Hacer'in öğrencisi Süyûtî (ö. 911/1505) sahih bir senedi olmamasına rağmen âlimlerin kabul ettiği hadisleri makbul hadis kategorisinde değerlendirmiş, (Süyûtî, ts, I: 66) Sehâvî (ö. 902/1497) de zayıf hadisin ümmetin tatbikatına uygun olması hâlinde onunla sahihmiş gibi amel edilebileceğini söylemiştir. (Sehâvî, 2003, I: 350) Son dönem önemli hadis âlimlerinden Abdülhay el-Leknevî (ö. 1304/1886) de bu konuda aynı kanaati taşıdığını dile getirmiş sıhhat açısından zayıf da olsa âlimlerin amel etmesiyle hadisin makbul olacağını belirtmiştir. (Leknevî, 1994: 232) Bütün bu değerlendirmelerden anlaşılıyor ki; hadis usulcülerini, sahih isnad olmamakla birlikte âlimlerin kabul edip muhtevasıyla amel ettikleri hadisleri telakkî bi'l-kabûl karinesine göre makbul olarak değerlendirmiş ve bu hadislerle amel edilebileceğine hükmetmişlerdir. Diğer bir deyişle âlimlerin zayıf hadisle amel etmelerini, hadisin zaafını giderici bir unsur olarak görmüşlerdir.

Mesela "Varise vasiyet yoktur" (Ebû Dâvud, Vesâyâ, 6; Tirmizî, Vesâyâ, 5; Nesaî, Vesâyâ, 5; İbn Mâce, Vesâyâ, 6) hadisi sened açısından münkatî' olması sebebiyle hadisçiler tarafından zayıf kabul edilmiştir. Ehli hadis, bu senedi sahih görmediği hâlde İmam Şâfiî (ö. 204/819) megazi âlimleri tarafından nakledildiği ve ammenin onu kabul ile karşıladığını belirterek bu hadis ile amel edilebileceğini söylemiştir.¹⁶ (Şâfiî, ts, *er-Risâle*: 137-138) Dolayısıyla "Varise vasiyet yoktur" hadisinin her ne kadar isnadı zayıf olsa da âlimlerin muhtevası hususunda ittifak etmelerinden dolayı bu rivayet sahih gibi makbul kabul edilmiştir. Hatta ammenin kabul ettiği böyle hadislerin, kesin delillerin neshi hususunda mütevatir hadislerle denk tutulduğu da görülmüştür. (İbn Hacer, 1984, *en-Nüket*, I: 495; Cezâirî, 1995, II: 659) Nitekim fıkıhçılar akrabaya vasiyet âyetinin amel karinesıyla desteklenen

¹⁴ Mesela İmam Mâlik'in *Muvatta'*ında 600 Hz. Peygamber'e, 284 sahabeye, 550 tabiîne ait rivayet bulunmaktadır. Yine ilk telif edilen hadis kitaplarından Abdürrezzak es-San'anî (ö. 211/826) ve Ebu Bekir b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef* isimli eserlerinde mevkuf ve maktu' rivayetlere merfu rivayetlerden daha fazla yer verilmiştir. Yücel, Ahmet, (2014). *Hadis Usulü*, İFAV Yayınları, İstanbul: 44.

¹⁵ Bu kavramla ilgili bilgi için bkz. Gürler, Kadir, (2012/2). "Zayıf Hadisle Amel Edilip Edilmeyeceği Tartışmaları Arasında Bir Çözüm Yolu: Telakkî Bi'l-Kabûl", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 22: 5-28.

¹⁶ Bu rivayetle ilgili geniş bilgi için bkz. Kahraman, Hüseyin, (2000). "Fikhî Hadislerin Rivayet Değeri Bağlamında 'Varise vasiyyet olmaz' Hadisinin Tahrîc ve Tenkîdi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, c. IX, sy. 9: 537-555.

“Varise vasiyet yoktur” hadisiyle nesh edildiğini belirtmişlerdir. (İbn Hacer, 1960, *Fethu'l-bârî*, V: 372; Karadavi, 1992: 87-115)

Hadisçilere göre zayıf olduğu halde fakihlerin amel ettiği hadislerden biri de içtihad hadisidir. Kur'an'da ve Sünnet'te olmayan meseleler hakkında içtihad edilerek hüküm verileceğini bildiren içtihad (Muaz b. Cebel) hadisi (Ebû Dâvûd, Kadâ', 11, Tirmizî, Ahkâm, 3; İbn Hanbel, V: 230, 236, 242) senedi itibariyle zayıf bir hadistir. Zira hadisin senedinde Haris b. Amr adında hadisçiler tarafından bilinmeyen meçhul bir ravi bulunmaktadır. Nitekim İmam Tirmizî “Biz bu hadisi yalnız bu şekilde bilmekteyiz. Onun senedi bizce muttasıl değildir” diyerek senedin zayıflığına dikkat çekmiştir. Ne var ki İslam Dini'nin kaynak hiyerarşisinin oluşmasında etkili olan bu hadis, fıkıhçılar tarafından çok önemli görülmüş ve dinî meseleleri yorumlamada başvurdukları en temel kaynak olmuştur. Neticede İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) içtihad hadisi olarak bilinen bu rivayeti âlimler kabul edip onunla amel ettikleri için sahih derecesine çıktığını ifade etmiştir.¹⁷ (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1991, I: 154-155)

Bu şekilde zayıf hadisin makbul bir hadis olarak değerlendirilmesinin örnekleri Tirmizî'nin *Sünen*'inde çokça görülmektedir.¹⁸ Tirmizî zayıf olduğu bilinen bazı rivayetlere eserinde yer vermiş sonra da *وَالْعَمَلُ عَلَى هَذَا عَلَى أَهْلِ الْعِلْمِ* “İlim ehli bu hadise göre amel etmişlerdir” ifadesini kullanarak bunların ma'mulun bih olduklarına dikkat çekmiştir. Meselâ Vâil b. Hucr'un (ra) babasından rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.s) döneminde bir kadın zorla zinaya sürüklenmiş ve tecavüze uğramıştı. Bu durumda Allah Resûlü (s.a.s), cezayı kadına değil de ona bu işi zorla yapan kimseye uygulamıştı. (Tirmizî, Hudûd, 22; İbn Mâce, Hudûd, 30; İbn Hanbel, IV: 318) Tirmizî, hadisin sonunda yaptığı değerlendirmede söz konusu rivayetin garib ve senedinin de muttasıl olmadığını belirterek zayıf olduğuna işaret etmiş hatta hadisin ravisi Abdülcebbar b. Vâil b. Hucr'un babasından hadis işitmediğine zira onun babasının ölümünden birkaç ay sonra doğduğu bilgisine yer vermiştir. Hadisin senediyle ilgili olumsuz bu değerlendirmelere rağmen Tirmizî, âlimlerin bu hadisin içeriğine göre amel ettiklerini ve zinaya zorlanan kişiye ceza uygulamadıklarını söylemiştir. Ayrıca Tirmizî hadisin hemen akabinde rivayeti te'yit maksadıyla Vâil b. Hucr'un abisi Alkame b. Vâil'in babasından naklettiği muhtevası aynı olan başka bir hadisi zikretmiş ve bu hadise “hasen garib sahih” hükmü vermiştir. Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Tirmizî senedi zayıf garib bir hadisi, âlimlerin ameline uygun olması ve aynı manayı destekleyen şahid rivayetin bulunması sebebiyle hasen mertebesine yükseltmekte ve kendisiyle sahih hadis gibi amel edilebileceğine işaret etmektedir. Tirmizî'nin tahric ettiği bu rivayet gibi senedi zayıf olduğu halde âlimler tarafından makbul addedildiği için Sünenlere alınan birçok rivayet mevcuttur.

Hadisçiler, zayıf hadisin amel-i mütevares ile desteklendiğinde sahih hadis seviyesine yükselebileceğini iddia ettikleri gibi uygulamayla çelişen rivayetlerin zayıf olabileceğine de dikkat çekmişlerdir. Bunun örneğini ilk dönem hadis müelliflerinden Ebû Dâvûd'un eserinde görmek mümkündür. O, Ebû Hüreyre'den rivayet edilen “*Peygamber (s.a.s) namazda elbisenin yere sarkıtılması ve erkeğin ağzını örtmesini yasaklamıştır*” (Ebû Dâvûd, Salât, 85; Tirmizî, Salât, 361; İbn Hanbel, II: 295, 341, 345, 348) hadisini naklettikten sonra İbn Cüreyc'den naklen “*Atâ'yı çoğu kere elbisesini sarkıtarak namaz kılarken görmüşümdür*” rivayetine yer vermiş ve neticede sahabeden Atâ b. Rebâh'ın bu uygulamasına işaret ederek Ebû Hüreyre hadisinin zayıflığına dikkat çekmiştir.

Muhtevasıyla amel edilmesi durumunda zayıf hadisin sıhhat açısından değer kazanması, cumhuru ulemânın kabul ettiği bir görüştür. Ancak hadisin sıhhatini belirlerken isnadı esas alan bazı hadisçilere

¹⁷ Ayrıca Beyhâkî (ö. 458/1066) bu rivayete uygun Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud, Zeyd b. Sabit ve İbn Abbas'a dayandırılan uygulamaları nakletmiş (Beyhâkî, 2003, X: 115-116) Zehebî (ö. 748/1348) de *Mîzanu'l-İtidâl*'inde bu hadisin Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud, Zeyd b. Sabit ve İbn Abbas'a ulaşan mevkuף şahidlerinin bulunduğunu söyleyerek bu hadisin sıhhatine işaret etmişlerdir. (Azîmabâdî, Ebû Tayyib Muhammed Şemsülhak, (ts). *Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, IX: 403)

¹⁸ Bu konuyla ilgili bkz. Acar, Yusuf, (2014). “Zayıf Hadisin Amel Karinesiyle Desteklenmesi ve Tirmizî'nin Süneni”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 37: 41-70.

göre zayıf hadis, amel ile takviye edilse bile sahih olmaz. Kimi muhaddisler ise amelle takviye edilen zayıf hadisin sıhhatine hükmetmek yerine daha ihtiyatlı davranarak bu tür rivayetler hakkında makbul hadis terimini kullanmışlardır. (Şahyar, 2011: 53) Hadis usulüyle ilgili bazı sorulara cevap verdiği *el-Ecvibe* adlı eserinde Leknevî, bu konuda çeşitli tartışmalara yer vermiş ve neticede kendisine göre isabetli olan görüşün sonuncusu olduğunu yani amel ile desteklenen zayıf hadisin makbul olacağını söylemiştir. O bu görüşünü, amele itibar etmenin teorik kurallara uymaktan daha evla olacağını zira kuralların ancak zahiren anlaşılmayan durumlar için söz konusu olduğunu belirterek gerekçelendirmiştir. (Leknevî, 1994: 237) Dolayısıyla Leknevî'nin de belirttiği gibi muhtevasıyla ümmetin amel edegeldiği bu tür hadislerin zayıflıktan kurtulup sahih olacağını değil de daha genel bir ifade kullanarak bu hadisin makbul olacağını ifade etmek daha isabetli bir görüş olarak gözükmektedir.

3. Başka Bir Hadis Münekkidi Tarafından Tashih Edilmesi

Hadislerin sıhhatini belirlemede âlimlerin kabul ettikleri genel prensipler olmasına rağmen özellikle bilgi birikimlerinin farklılığı ve ravileri değerlendirmede değişik görüşlere sahip olması gibi nedenler, hadisler hakkında verilen hükmü değiştirebilmekte, bir âlimin zayıf dediği, başka birisi tarafından sahih kabul edilebilmekte ya da tam tersi bir münekkidin sahih gördüğü rivayeti bir diğeri zayıf olarak nitelendirebilmektedir. Bunun için ilk dönem rivayet kitaplarında yer alan bir hadis ile ilgili verilen zayıf hükmüne hemen itibar edilmemeli aynı hadis ile ilgili başka muhaddislerin görüşlerine de müracaat edilmelidir.

Irakî (ö. 806/1403) eserinde, hadislerin sıhhati hakkında ehliyet sahibi âlimlerin farklı görüşlere sahip olduklarını, bir kısım âlimlerin bazı hadislerin zayıf olduğunu bir kısmının ise bunu kabul etmeyip aynı hadisleri sahih kabul ettiklerini belirtmiştir. Mesela hadisleri sıhhat açısından değerlendiren Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245) daha önce âlimler tarafından zayıf olduğu belirtilen bazı hadislerin sahih olduğuna hükmetmiş ve bunları sahih hadisleri topladığı *el-Ehâdîsü'l-muhtâre*¹⁹ adlı eserine almıştır. (Irakî, 1981: 24) Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) Kütüb-i sitte ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan bazı sahih hadislerin mevzû olduğuna hükmederek bunları *Kitabu'l-mevzûât*'ına almıştır. Ancak İbn Hacer, *el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zeb an Müsned-i Ahmed* adlı eserinde onun eserine aldığı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki yirmi dört hadisin mevzu' olmadığını isbat etmiştir. Yine İbnü'l-Cevzî'nin mevzu' olarak eserine aldığı pek çok hadisi İmam Süyûtî tenkit etmiş ve bu hadislerin mevzu' olmadığını kiminin zayıf, kiminin hasen hatta bazısının ise sahih seviyesinde olduğunu söylemiştir.²⁰ (Süyûtî, ts, I: 329-331) Dolayısıyla bir münekkidin hadis hakkında verdiği mevzu' veya zayıf hükmü, hemen esas alınmamalı aynı hadis ile alakalı başka âlimlerin hasen veya sahih hükmü vermiş olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Hadis hakkında verilen hükmün farklı olmasındaki en önemli sebep, özellikle bazı ravilerin tevsik ve taz'ifinde ricâl âlimlerinin görüş birliği içinde olmamalarıdır. Meselâ Kütüb-i sitte imamlarının kendisinden hadis rivayet ettikleri Kays b. Ebî Hazim (ö. 97/715) hakkında Yahya b. Said el-Kattan (ö. 198/813) "münkerü'l-hadis" tabirini kullanıp cerh ederken İbn Maîn onun için "sika" deyip ta'dil etmiştir. (İbn Hacer, 1984, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII: 347) Yine hadis ravilerinden Fudayl b. Merzuk'u (ö. 160/776) Yahya b. Maîn cerh ederken Süfyân es-Sevrî onu tevsik etmiştir. (İbn Şahin, 1989: 155) İşte bu örneklerde olduğu gibi bazı raviler hakkında hem cerh hem de ta'dil ifadelerinin bulunması o ravinin naklettiği hadisler hakkında sahih, hasen veya zayıf şeklinde farkı hükümlerin verilmesine sebep olmuştur. Buna göre ravi hakkında sadece bir rical âliminin değerlendirmesine bakarak o

¹⁹ *el-Ehâdîsü'l-muhtâre* Makdisî'nin en önemli ve hacimli eseri olup müellif burada Sahîhayn dışında kalan, özellikle müsned, sünen, tabakat ve tarih kitaplarıyla cüz gibi küçük hacimli derlemelerde yer alan sahih hadisleri toplamıştır. Efendioğlu, Mehmet, 2013, "Ziyâeddin el-Makdisî", *DİA*, XLIV: 492.

²⁰ Süyûtî *el-Kavlü'l-Hasen fi'z-Zebb anî's-Sünen* adlı eserinde İbnü'l-Cevzî'nin mevzu' dediği hadisleri eleştirmiştir. İbnü'l-Cevzî eserinde birçok hadise mevzu' hükmü verdiği için hadis âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Bkz. Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (1405/1985). *Siyeru d'lâmi'n-nübela*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, XXI: 378-382.

ravinin naklettiği hadis hakkında zayıf hükmü vermek doğru değildir. Zira hadisleri cerh ve ta'dil eden münekkitlerinin bir kısmı, değerlendirmelerinde çok aşırı ve sert oldukları (müteşeddit-müteannid) için raviyi en küçük bir kusurdan dolayı cerh ederek hadisi zayıf görmüşlerdir. Böyle küçük, önemsiz bir kusurdan dolayı raviyi hemen cehreden münekkitlerin zayıf dediği hadisler hakkında ihtiyatlı davranmalı aynı hadisle ilgili başka münekkitlerin değerlendirmelerine müracaat etmeden hemen zayıf hükmü verilmemelidir. Nitekim Sehâvî, müteşeddit münekkitler bir raviyi cerhettiklerinde başkalarının da o raviyi cerhedip etmediğine bakılması gerektiğini, eğer hadis münekkitlerinden bir başkası raviyi tevsik ediyorsa o takdirde müteşeddit münekkidin cerhine itibar edilmeyeceğini ifade etmiştir. (Sehâvî, 2003, III: 358-359) Leknevi de "Bir hadise müteşedditler zayıf veya mevzu' ama mutavassıtlar (cerh ve ta'dilde ifrat ve tefritten uzak olup orta yolu tutanlar) ise hasen veya sahih hükmü verilerse, mutavassıtların görüşü tercih edilir" (Leknevî, 1994: 179) diyerek bu duruma dikkat çekmiştir. Son dönem önemli hadis âlimlerinden Muhammed Enver el-Keşmîrî (ö. 1933) de hadis imamlarından birinin açıkça tashih ettiği hadisin sahih kategorisinde değerlendirileceğini ifade etmiştir. (Keşmîrî, 1938, I: 58)

Bu mevzuda önemli olan diğer bir husus da şudur ki; hadis ilmine göre, ravinin mecruh sayılabilmesi için cerh edenin mutlaka cerh sebebini açıklaması gerekir. Muhaddisler, ravi hakkındaki cerhin ancak müfesser olduğunda kabul edilebileceğini belirtmişlerdir. (Hatib el-Bağdâdî, 1972: 107-108) Cerhin ğayri müfesser olması hâlinde ise, ravi ile ilgili verilen zayıf hükmü geçerli olmaz. Meselâ Müslim'in ravilerinden Ebu'l-Bahterî (ö. 83/702) hakkında İbn Maîn, Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a sika ravi olduğunu söylemiş ancak Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 378/988) *el-Esmâ ve'l-Künâ* adlı eserinde onu "leyse kaviyyen" diyerek cerhetmiştir. Fakat Nevevî Hâkim'in bu cerhi, ğayri müfesser olduğu için kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. (Nevevî, 1972, X: 181)

Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde Hz. Âişe'den merfû olarak rivayet edilen "*İyi haslet sahiplerinin haddi gerektirenler dışındaki hatalarını bağışlayın*" (Ebu Dâvûd, Hudud, 4; İbn Hanbel, VI: 181) hadisinde bu hususun örneğini görmek mümkündür. Sünen-i Ebû Dâvûd'daki rivayetlerin tahrîc ve tahkikini yapan Ebû Muhammed Zekiyüddîn el-Münzirî (ö. 656/1258) isnadındaki Abdülmelik b. Zeyd'den dolayı bu rivayeti zayıf kabul etmiştir. Siracüddin el-Kazvînî de aynı sebeple hadisin zayıf hatta mevzu' olduğunu söylemiştir. Ancak İmam Nesâî (ö. 303/915) "La be'se bih – Bir beis yoktur" diyerek bu raviyi tevsik etmiş ve söz konusu hadisi *es-Sünenü'l-kübrâ*'sına almıştır. Buhârî de cerh ve ta'dil ifadesi kullanmadan Abdülmelik b. Zeyd'i *et-Tarihü'l-kebir*'inde zikretmiş (Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, V, 413-414) İbn Hibbân (ö. 354/965) da sadece sika ravileri aldığı *es-Sikat*'ında ona yer vermiştir. (İbn Hibbân, 1973, *es-Sikat*, VII: 95) Bu tespitlerden de anlaşıldığı üzere mezkûr rivayetin bir ravisi hakkında hem cerh hem de ta'dil ifadeleri bulunduğu için hadise bazı âlimler zayıf dediği hâlde bazıları sahih hükmü vermiştir. Netice itibarıyla son zaman hadis münekkitlerinden Nâsirüddîn el-Elbânî (ö. 1999) de bu hadise sahih hükmü vererek onu *es-Silsiletü's-Sahîhâ* adlı eserine almıştır. (Elbânî, 1996, II: 234)

SONUÇ

Hadis ilminin en önemli meselesi, hadisleri sıhhat açısından değerlendirip bunların sahih ve zayıf olanlarını tesbit etmektir. Dini hükümlerde doğru sonuca ulaşabilmek için hadislerin bu şekilde tesbit edilip katagorize edilmesi, zaruridir. Zira sahih hadisler dinde hüccet-delil olarak kabul edilmiş ve bunlar Müslümanların ibadetini, yaşantısını ve hayata bakışını etkilemiştir. Ancak şunu söylemek gerekir ki, hadislerin sahih ve zayıfını birbirinden ayırt etmek kolay bir iş değildir. Bu, ancak iyi bir hadis usulü bilgisi ve bu alanda ihtisaslaşma gerektiren bir konudur. Hadislerin sıhhatini belirleme gibi böylesine hassas bir konuda derin bir ilmi birikime sahip olmadan sathi bir nazar ile hüküm vermek kişiyi yanlış sonuçlara götürebilir.

Bunun için bir hadisin sahih olmadığına dair bir iddia ile karşılaşıldığında hadise hemen zayıf hükmü verilmemelidir. Zayıf hadisin genellikle bazı teknik kusurdan dolayı zayıf sayıldığını, bu kusurun/kusurların giderilmesi neticesinde kendileriyle amel edilebilen sahih hadisler gibi kabul

edilebileceği ihtimalini hiçbir zaman göz ardı etmemek gerekir. Nitekim yukarıda örneklerle anlatıldığı gibi zayıf bir hadis, başka sahih tariklerle te'yit edilmesi veya muhtevasıyla amel edilmesi ya da başka bir hadis münekkidi tarafından tashih edilmesi gibi unsurlarla kendisiyle amel edilir makbul hadis konumuna yükselebilmektedir. Dolayısıyla yukarıda zikredilen hususlar bilinip hadisler hakkında detaylı bir araştırma yapmadan sadece bazı karinelere bakarak bir hadis hakkında hemen zayıf hükmü vermek ilmi bir yaklaşım olamaz. Kaldı ki sahih olmasa bile mevzu' olmadığı takdirde zayıf hadisin amel noktasında bir değer ifade ettiği unutulmamalıdır. Hadis otoriteleri çok zayıf olmamak şartıyla bu tür hadislerle itikat ve ahkâma dair hususlar dışında amellerin faziletine dair konularda amel edilebileceğini açıkça belirtmişler hatta hakkında sahih nass bulunmayan ahkâma dair bazı meselelerde bizzat zayıf hadislerle müracaat ederek hüküm vermişlerdir.

KAYNAKÇA

Acar, Y. (2014). "Zayıf Hadisin Amel Karinesiyle Desteklenmesi ve Tirmizî'nin Süneni", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 37: 41-70.

Ahmet N.B. (1957). *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarih Tercemesi (Mukaddime)*, DİB Yayınları, Ankara.

Akyüz, H. (2013/2). "Âlimler, Peygamberlerin Vârisleridir" İbaresinin Yer Aldığı Bir Hadisin Mutâbaat ve Şevâhid Açısından Değerlendirilmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, sy. 28: 93-123.

Aydın, A. (2006). *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul.

Azîmabâdî, Ebû Tayyib Muhammed Şemsülhak, (ts). *Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, I-XIV, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, (1424/2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, thk. Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, (1992). *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, (ts). *et-Tarihü'l-kebir*, I-VIII, thk. Muhammed Abdülmüfid Han, Haydarâbad.

Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed, (1416/1995). *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, I-II, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, el-Matbaatü'l-İslâmiyye, Beyrut.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa, (1990). *Tesîsü'n-nazar*, İstanbul.

Dönmez, İbrahim Kâfi, (2007). "Amel-i ehli Medine", *DİA*, III: 21, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdi es-Sicistanî, (1419/1998). *Kitâbu's-Sünen*, *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-V, thk. Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî, (1404/1984). *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, I-XIII thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimaşk.

Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim, (ts). *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâ'i*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afkani, Kahire.

Efendioğlu, Mehmet, (2013). "Ziyâeddin el-Makdisî", *DİA*, XLIV: 492, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Elbânî, Muhammed Nâsiruddin (1996). *Silsiletü'l-ehadisi's-sahiha ve şey'un min fıkhiha*, I-VII, Mektebetü'l-Meârif, Riyad.

Gürler, K. (2012/2). "Zayıf Hadisle Amel Edilip Edilmeyeceği Tartışmaları Arasında Bir Çözüm Yolu: Telakkî Bi'l-Kabûl", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 22: 5-28.

Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, (1972). *el-Kifâye fî ilmi'r-rivaye*, Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, Kahire.

Hatiboğlu, M.S. (1997). "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, c. X, sy. 1-4: 1-15.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, (1411/1991). *Meâlimü's-Sünen*, I-IV, nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.

Irakî, Ebu'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, (1401/1981). *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salah*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-Fikr, Kahire.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi, (1411/1991). *et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-meanid*, I-XXVI, thk. Saîd Ahmed A'rab, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, Titvan.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, (1404/1984). *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr, I-II, Medine.

İbn Hacer el-Askalânî, (1379/1960). *Fethu'l-bârî*, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb v.dğr., I-XIII, Dâru'l-Marife, Beyrut.

İbn Hacer el-Askalânî, (1971). *Nuhbetü'l-fiker Şerhi (trc. Talat Koçyiğit)*, Ankara.

İbn Hacer el-Askalânî, (1421/2000). *Nüzhetü'n-nazar fî tavnâhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nûruddîn İtr, Matbaatü's-Sabah, Dimaşk.

İbn Hacer el-Askalânî, (1406/1986). *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvame, Dâru'r-Reşîd, Suriye.

İbn Hacer el-Askalânî, (1404/1984). *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XIV, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, (ts). *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, I-VI, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü Kurtuba, Kahire.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Bustî, (1420/2000). *Kitâbü'l-mecruhin mine'l-muhaddisin*, I-II, thk. Hamdi b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefi, Dârü's-Sumay'î, Riyad.

İbn Hibbân, (1393/1973). *es-Sikât*, I-IX, nşr. Muhammed Abdülmüîd Hân, Dâiretü'l-Mearifi'l-Osmâniyye, Haydarabad.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed, (1991). *İ'lâmü'l-muvakkiin an rabbi'l-âlemin*, I-IV, Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî, (2008). *Ulûmu'l-hadîs (el-Mukaddime)*, thk. Nûruddîn İtr, Dâru'l-Fikr, Dimaşk.

İbn Şahin, Ebû Hafis Ömer b. Ahmed b. Osman, (1409/1989). *Târîhu esmai'd-duafa ve'l-kezzabin*, thk. Abdürrahim Muhammed Kaşgari, byy, yy.

Kahraman, H. (2000). "Fıkhi Hadislerin Rivayet Değeri Bağlamında 'Vârise vasiyyet olmaz' Hadisinin Tahrîc ve Tenkîdi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, c. IX, sy. 9: 537-555.

Karadavi, Y. (1992). *İhtilaflar Karşısında İslami Tavır*, İlke Yayınları, İstanbul.

Karagözoğlu, M.M. (2014). *Zayıf Raviler Duafa Literatürü ve Zayıf Hadisler*, İFAV, İstanbul.

Kâsımî, Muhammed Celâlüddin, (1425/2004). *Kavâidü't-tahdis min fununi mustalahi'l-hadis*, nşr. Abdulkadir el-Arnâvût, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-Risale, Beyrut.

Keşmîrî, Muhammed Enver, (1938). *Feyzü'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî (Mukaddime)*, Beyrut.

Koçyiğit, T. (1980). *Hadîs İstılâhları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay, (1994). *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-esileti'l-aşerati'l-kamile*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Beyrut.

Mahmûd, T. (2010). *Teyşîru mustalahi'l-hadîs - Yeni Hadis Usûlü*, trc. Cemal Ağırman, Rağbet Yayınları, İstanbul.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisabûrî Müslim b. el-Haccac, (1415/1994). *Sahih-i Müslim*, I-IX, tsh. Muhammed Salih Haşim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Nesaî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, (1988). *Sünenü'n-Nesâî*, I-IX, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, (1392/1972). *el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*, I-XVIII, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut.

Nûruddîn İtr, (1390/1970). *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne câmi'ihi ve beyne's-sahîhayn*, Matbaatü'l Cenneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Beyrut.

Özafşar, M.E. ve Demir, M. (2012). "Zayıf", *DİA*, XLIV: 158, TDV Yayınları, İstanbul.

Özdemir, V. (Eylül 2013). "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilâhının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 45: 67-110.

Özşenel, M. (2011). *Ebû Yusuf'un Hadis Anlayışı*, Klasik Yayınları, İstanbul.

Polat, S. (1997). *Hadis Araştırmaları, -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-* İnsan Yayınları, İstanbul.

Polat, S. (2001). "İ'tibar", *DİA*, XXIII: 455, TDV Yayınları, İstanbul.

Polat, S. (2010). "Şâhid", *DİA*, XXXVIII: 273, TDV Yayınları, İstanbul.

Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahman, (1424/2003). *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, I-IV, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Kahire.

Subhi es-Salih, (1996). *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahûhû - Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, İFAV Yayınları, İstanbul.

Süyûtî, Celâluddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr, (ts). *Tedribu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Dâru Taybe, Riyad.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, (1410/1990). *el-Ümm*, I-VIII, Dâru'l-Marife, Beyrut.

Şâfiî, (ts). *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Şahyar, A.E.A. (2011). *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti*, Akdem Yayınları, İstanbul.

Şâkir, A.M. (ts). *el-Bâisu'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Tahanevî, Zafer Ahmed el-Osmanî, (1392/1972). *Kavâ'idü fi ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Dâru Kalem, Beyrut.

Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd Ebû Dâvûd, (ts). *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayalisî*, I-II, Dâru'l-Marife, Beyrut.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, (1998). *el-Câmiu'l-kebir, Sünenü't-Tirmizî*, I-VI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, (1413/ 1992). *İlel (el-İlelü's-sağîr), Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Uğur, M. (1992). *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara.

Uğur, M. (1997). "Hasen", *DİA*, XVI: 374-375, TDV Yayınları, İstanbul.

Ulu, A. (2012). "Âdet Halindeki Kadının Orucuyla İlgili Hadislerin Tenkid ve Tahlili", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 38: 1-50, Erzurum.

Useym, A.A. (1405/1985). *Tahkîku'l-kavl bi'l-amel bi'l-hadîsi'd-da'îf*, Medine İslam Üniversitesi Yayınları, Medine.

Yücel, A. (2014). *Hadis Usulü*, İFAV Yayınları, İstanbul.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (1405/1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, I-XXIII, thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (1413/1992). *el-Kâşif*, I-II, thk. Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible li's-Sikafeti'l-İslamiyye, Cidde.

Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır, (1419/1998). *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, I-III, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc, Riyad.